№ 190

ЗАГАЛЬНА БІБЛЇОТЕКА

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

ЛЯЛЕЧКА
ПОЄДИНОК

ОПОВІДАННЯ

ЗБІРКА
ВАНА ЛУЧКОВА

ЛЯЙПЦІҐ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
головні склади:
BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

PG
3948
K6L5
1922

Досі появилися оці книжки:

1—6а. **Лепкий Б.**, Начерк історії української літератури (до нападів Татар). І., нове ілюстроване видання.
7. **Левицький-Нечуй Ів.**, Запорожці.
8. **Ляфонтен Ж.**, Байки (в 4 образками).
9—11. **Карпенко-Карий**, Суета, нове видання.
12—14б. **Крушельницький Антін**, Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, І).
15—16. **Руданський С.**, Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **М. Вовчок**, Девять братів і десята сестричка Галя.
18—20. **Ахеліс Тома, др.**, Начерк соціольоґії.
21. **Мамін-Сибіряк Д. Н.**, Чутлива совість.
22—23. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть І.
24—25. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть II.
26—27. **Кміт Юрій**, В затінку й на сонці оповідання.
28—29а. **Збірник** народніх пісень і дум.
30—33а. **Чайківський Й.**, Всесв. історія І, стар. віки (з ілюстр.).
34. **Кіплінґ Р.**, От собі казочки (з двома ілюстр.).
35—36. **Кіплінґ Р.**, От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. **Бернзон Б.**, Новоженці, комедія в двох діях.
38—39. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть III.
40. **Езоп**, Байки.
41—43б. **Барвінський В.**, Скошений цвіт, повість.
44—47. **Раковський Ів. др.**, Психольоґія, І.
48. **Андреєв Л.**, Три оповідання.
49—50. **Карпенко-Карий**, Хазяїн, комедія.
51. **М. Вовчок**, Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. **Бєрнзон Б.**, Понад сили, драма.
53—56. **Чайківський Й.**, Всесвітна історія II, серед. віки.
57—59. **Ніцше Фр.**, Так мовив Заратустра. Часть IV (кінець).
60. **М. Вовчок**, Від себе не втечеш (оповідання).
61—62. **Ібзен Г.**, Будівничий Сольнес, драма.
63—64. **Гоголь М.**, Тарас Бульба, повість (з ілюстр.).
65. **Руданський С.**, Цар-соловей, поема-казка.
66. **Моліер Ж. Б.**, Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. **Котляревський Ів.**, Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. **Чайківський Й.**, Всесвітна історія III, нововічна.
73—74. **Николишин Д.**, Розладдє, драма.
75. **М. Вовчок**, Кармелюк, Невільничка (оповідання).
76—77. **Геновефа**, опов. (з образк.).
78. **Куліш П.**, Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. **Кобилянська Ольга**, Некультурна, новеля.
80. **Кобилянська Ольга**, Valse mélancolique.
81—84. **Франс Ан.**, На білих скалах, повість.
85—86. **Толстой, Л.**, Живий труп, драма.
87—91. **Барвінський О.**, Спомини з мого життя, І.
92. **Яричевський С.**, Княгиня Любов, драма.
93. **М. Вовчок**, Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
94—98. **Лепкий Б.**, Начерк іст. україн. літер., книжка II.
99. **М. Вовчок**, Інститутка.

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

LIALECHKA

ЛЯЛЕЧКА
ПОЄДИНОК

ОПОВІДАННЯ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з. о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukraińska Knyharńa
i Nakladńa
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

JAN
27
1984

PG
3948
K6L5
1922

ЛЯЛЕЧКА

From the Collection
of the late

JOHN LUCZKIW

ЛЯЛЕЧКА.

Етюд.

Triste comme un beau jour
pour un coeur sans espoir.
F. Coppée.

Драбинястий віз, запряжений одною конякою, раз-у-раз підскакував і немилосердно трусив, не попадаючи в колію. У земської вчительки Раїси Левицької, що їхала на возі, почало від труської дороги боліти під грудьми— і це було добре, бо одривало її від прикрих думок. Вона ще не прохолола після історії з попом, мов відламок розірваної вибухом бомби. Перед її очима як на злість вставало худе, езуїтське, скривлене від злости обличчя попа, коли вона прилюдно вигнала його з школи. Що ж, инакше вона не могла вчинити: його вічні доноси на неї, похід проти земської школи, підбурювання селян та втручання в її шкільну працю—стали нестерпучими, нерви її не витримали, і вона зробила попові бешкет при школярах та селянах. Піп побіг жалітися інспекторові та свому начальству, а „матушка“ тим часом ускочила з наймичкою в школу, побила горшки і, світячи зеленими, як у роздратованої кицьки, очима, захлипуючись потоком лайки, кинулася з кулаками на „зухвалу вчительку“—і напевне побила б, коли б та не втікла

з хати. Ну, приїздив інспектор, член земської управи, було слідство, допити—і все скінчилося тим, що її перенесено до другої школи, куди вона саме й їде. Як тільки скінчилися іспити, вона забрала своє убоге манаття і, не бажаючи й днини лишатися в однему селі з навісним попом, подалась у дорогу. І хоч вона далеко була вже од місця пригоди, а все ж ця гидка історія гнітила її, як сонна мара, і мутила і підіймала в серці злість. Це вже вдруге на протязі своєї тринадцятилітньої служби вона мусить через непорозуміння з попом міняти школу—і хто знає, що чекає її на новому місці, де певно—ох, Боже!—є піп і попадя.

Але те, що так трусило і так кололо під грудьми, не давало снуватися гірким думкам.

Край дороги, якою котився віз, лежав білий пісок і пеленою закривав далеку смугу чорного бору. Чепурні берези маяли на вітрі, як русалки, зеленими косами. Кострубаті й присадкуваті верби з обох боків дороги міцно чіплялися оголеним корінням за землю, немов хижий птах загнав пазурі у здобич. Було, не вважаючи на травень, душно, як у-літку. По гарячому небові повзли довгі й білі, як павутиння, хмарки, а на заході вставало щось грізне і росло й сварилось далеким гуркотом. Раїса усе поглядала туди, з трівогою думаючи, чи втечуть вони од грози, при одній згадці про яку вона холола і здрігалась. Візник, в одповідь на її прохання, цмокав на шкапу і бив її пужалном по сухих ребрах, та це помагало не багато.

В'їхали в лісок. Тут було затишно і пахло смолою. На тлі ярозеленої молодої березини гаптувались чорні гілки соснини, а там, де

березина витісняла сосну та пропускала паруси сонця, все, здавалось, залите було зеленим бенгальським вогнем. Над дорогою часом попадалась вся в цвіту дика груша або кущ черемхи з медовим духом білих делікатних китиць.

За лісом широкі поля поволі й лагідно спускалися вниз, і віз усе котився вузькою, не в'їзженою дорогою, що бігла кривулькою поміж озиминою до села.

Та ось і село. Серед низькодолу й мочарів стояло воно, прикривши свої убогі оселі вітами крислатих верб. Здалеку здавалося, що то не хати, а стіжки зчорнілої й гнилої соломи ховаються під вербами.

Візок котився вулицею, а Раїса цікаво роздивлялась на обидва боки. Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, порослими мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баюрами. На всьому одбились сліди убожества. І житла, і люде, що вічно риються в землі, прийняли, ввижалось Раїсі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи. Багнистою вулицею йшов мужик, немов дубове коренище котилось по дорові: смагле, як кора на дереві, обличчя, цупкі, порепані й припалі землею руки, грубі, як пеньки, ноги. Он вибігла з чорної хати молодиця, приклала долоню до очей і дивилась на подорожню. Сонце грало на її бронзових голих ногах, як на стовбурі похиленої над тином верби. На вулиці, по-під хатами, валялася деревня; діди сиділи на ній, схиливши голови, і ледве можна було одрізнити їх од тої темної, зчорнілої маси. Замурзана дітвора, в-поміш з собаками і свинями, роїлася по-під тинню. Худі

підсвинки на високих ногах, з заболоченими черевами, никали по вулиці. Скрізь тхнуло гноєм. В долині, в озерці хлюпали праниками підкасані, з червоними як у буслів ногами, молодиці. За вигоном, край села, виднілось друге село, густо заселене сірими хрестами, під якими тихо спочивали, обернувшись в землю, трудівники землі. А далі розлягалось поле—рівне, сіро-зелене, голе, на якому червона спідниця робітниці здавалась одинокою польовою квіткою.

За закрутом, на горбочку, з-за великих пишних кленів, виглянула біла церква. У Раїси раптом стиснуло серце—і вона міцно стулила вуста. Ну що ж—їй не першинка: коли доведеться, буде воюватись.

Через дорогу, проти церкви, стояла школа, нова, висока, під залізом, на горбочку, як сорока на тину. Візник завернув і в'їхав у великий, зарослий шпоришом, двір.

Показалося, що школа замкнена. Раїса обійшла навкруги її, зазирнула у вікно, звідки глянула на неї пустка, поторсала колодкою на дверях од чорних сіней—нікого й нічого. Якийсь чоловік сперся од вулиці на тин і з цікавістю стежив за Раїсою.

— Не знаєте, в кого ключ од школи... я нова вчителька,—звернулась до нього Раїса.

— Та мабуть у сторожихи, у Тетяни... Бігай-но швидко по Тетяну, вона поле в мачухи на городі!...

У-слід за цими словами почулася лопотнява босих ніг і щось біле мигнуло на вулиці.

Раїса сіла на лавці під школою і чекала сторожиху. Навкруги було тихо і безлюдно. Біла церква серед могутньої зелені робила приємне враження. На великому зеленому шкільному

дворі паслась розпряжена вже візником коняка, а він сам приліг у холодку під возом.

Минуло так більш пів-години. Врешті ляпнула хвіртка і на стежці показалась Тетяна. Суха, пристаркувата дівка, вона міцно держала в замазаних свіжою землею пальцях ключ, з неймовірою поглядаючи на Раїсу.

— Здрастуйте.

— Здрастуй... одчини школу... я приїхала до вас за вчительку.

Тетяна прожогом, з рухами москаля в спідниці, кинулась одчиняти школу, впустила Раїсу, а сама побігла зносити з воза жечі.

Гучно залунали по пустих хатах Раїсині кроки, і сперте, з сильним духом соснової дошки, повітря затамувало їй віддих Вона швидко поодчиняла вікна. Тепле, зеленасте світло виповнило хати, і глянула у вікна широка блакить неба.

Тетяна, тим часом, позносила все манаття з воза, внесла води, подала вчительці вмитися і, налапавши в мішку самовар, витягла його звідти за вухо, аж він забряжчав.

— Самовар вам ставити?

— Настав.

Поки сторожиха поралась біля самовара, Раїса пішла оглядати школу.

Школа була простора, нова, недавно поставлена. В великі вікна невпинно перлось сонце і так пекло високі соснові стіни, що на них виступала живиця. Жовто-помальовані парти, зсунуті в кутку до-купи, були покриті пилом. В шибку билась здорова муха і жалібно дзичала. Од чорної шафи з книжками до шкільної дошки павук снував павутиння. Раїса обійшла всі покої—скрізь була пустка й тиша: школа нага-

дувала порожній вулій, перекинутий під хатою на сонці. Кватиря вчительки складалась з двох невеличких хатинок. Особливо мала була спальня. В ній заледве могло поміститися ліжко, маленький столик і невеличка скриня. Коли Раїса прилягла на ліжко, їй здалося, що вона опинилася на дні глибокого колодязя, бо нетинковані соснові стіни, що тісно обступали її навкруги та високо здіймались до стелі, дуже скидалися на цямрину. Друга хатина була трошки більша і з вікон видно було білу церкву серед зелені високих дерев.

Поки вчителька підживлялася, сторожиха стояла коло дверей, уважно розглядаючи її та її пакунки зо всіх боків. Врешті вона насмілилась, сіла з краєчку на канапку і почалась розмова, в якій сторожиха намагалась як найбільше довідатись від Раїси та як найбільше розповісти їй.

Раїса дізналася, що школа стоїть порожньою ще з посту, коли вчителька злягла та й хутко й душу Богові оддала; он там, у тій маленькій хатинці, де Раїса буде спати—там мучилась одинока, як палець, вчителька і коли б не старі матушка, не було б кому й очей закрити.

— Хиба піп старий вже?

— Ні, піп не старий, він удовець, має одну дівчинку-підлітка, старі ж матушка—то мати попова... Багатирь, великим хазяйством орудує, а що в селі панів нема—нема де й заробити, то люде йдуть, за що дасть, до батюшки, а більш за гріхи йому одробляють... Тепер зажерся з дяком, ніяк не поділять приносів.

Тут Раїса довідне дізналася про останню сварку попа з дяком, про те, що й коли сказав піп дякові, що одповів йому дяк, що з

того вийшло, і як та історія одбилася на кривій Семенисі, чоловік якої доводиться братом у других дяковому кумові... Оповідання Тетянине, як хвилі од вкинутого в воду каменя, все ширшими й ширшими кругами розходилось по селу, займало масу людей, захоплювало далекі кутки й плутало такі деталі ріжних сторін життя, що в голові Раїсиній все змішалося, і вона перестала слухати гомінку сторожиху.

Розташувавшись аби-як на-швидку в своїх двох покоїках, впорядкувавши свою дівочу постіль, Раїса рано лягла у ліжко. Та спати не могла. Свічка блимала на столику в головах, а вона, витягшись під свіжим рядном, водила очима по дощаних соснових стінах тісної хатини. При тьмяному світлі стіни ще тісніше обступали Раїсу, ще більше нагадували колодяжну цямрину. Раїса лежала на дні колодязя, а там вгорі, куди світло ледве доходило, почи нався світ і життя.

Життя!..—вона думала про нього. От їй уже тридцять перший рік пішов, а чи багато дало їй те життя? Вона тільки й жила, що в останніх класах духовної школи, коли семинаристи, називаючи себе родичами її, приносили їй „заборонені“ книжки, вели з нею розмови про любов до народу, про політику й навіть про те, що нема Бога... Їй було страшно й любо; вона ховалась з своїм скарбом, зачитувалась до болю голови, тремтіла од нових думок і почувала в собі таку любов до нещасного „народу“, що спочатку хотіла вмерти для нього, а потому роздумала і поклала жити. Вона уважала себе за щось вище од своїх подруг та й од тих людей, що були навкруги; в грудях у неї радісно билась хвиля нової сили. Вона рвалась із

шкільних стін на волю, на службу „народові“. І сталося. Батько, старий, убогий дяк, забрав її додому на село. Але там не було того улюбленого страдника-народу, він був десь далеко, в Росії; на селі були сами мужики, яких Раїса добре знала і не дуже любила. Вдома, у бідноті, у великій сім'ї, де не було місця зайвому ротові, жилось невесело. Правда, батько з шкури ліз, щоб одягти Раїсу не гірш од попівен, аби дати їй спромогу їздити по весіллях та по храмах, де можна було знайти жениха-богослова. Та жених якось не знаходивсь, бо ні багачкою, ні красунею панна не була, біда вдома не меншала, і по двох роках, змарнувавши батькові надії, Раїса мусіла піти в учительки. Тринадцять літ учителькою! Тринадцять літ вона сохла, як яблуко у сушні! Спочатку хоч потішала себе думкою, що вона не зайва на світі, що вона служить високій справі, але ця теорія з кожним роком блідла, половіла і з часом зовсім загинула. Життя таке одноманітне, таке безбарвне, текло вузьким коритом і нічого не давало для особистого щастя; вироблялись однобічні, професіональні інтереси, по-за якими вона почувала себе мухою в-осени. Вона так і називала себе: „осіння муха“. Раїса не раз питала себе, чи любить вона свою школу? Так, вона любила школу, любила свою роботу, при якій втрачала голос, хрипіла, надсажувала груди й вела безперестанну війну з школярами, з їх батьками, з попом і з начальством. Вона любила це все, як любить мужик оранку, жнива або тверду лаву, на якій спочиває його натомлене, струджене тіло.

Однак для серця цього було мало.

Правда, воно не раз розцвіталось під змінливим промінням щастя, цвіло закинуте, невідоме, в тиші, і не маючи надії кинути насіння в родючий ґрунт, зів'яло, засохло, як зсохли її лиця, груди, руки, як зсохла вона вся, мов польова квітка з гербарія.

І ось, кинута долею в чуже село, ще більш одинока, як досі, перевертається вона з боку на бік на дні колодязя і не може заснути, і з жахом думає що мусить же вийти колись з цього колодязя і стрітися з дійсністю, в якій центральне місце на цей раз займає така дрібничка, як відносини з попом.

Вже почало дніти, коли Раїса заснула.

Збудив її чужий голос під вікном.

— Я ще вчора бачив, як щось під'їхало до школи, та й кажу батюшці: чи не нова вчителька, а вони й посилають—піди, кажуть, до Тетяни, дізнайся—хто, звідки й що воно...

Раїса мов опечена скочила з постелі й застукала в вікно. Яке йому діло! Це не церковна школа, а земська!... Вона його не знає і знати не хоче, він для неї ніщо, він тільки „законовчитель", та й то не тепер, на вакації. Це просто нахабність,—думала Раїса і хвилювалась.

За кілька день була неділя. Раїса не пішла до церкви. Зумисне. Вона никала по порожніх хатах, перечитувала старі книжки, сиділа в садку під деревом, або приймала школярів, що приносили їй суниці, аби познайомитись з учителькою. Поїхати на вакації вона не мала куди,— батько давно помер, до родичів не хотілось.

Піп нічим не об'являвся, і Раїса трохи заспокоїлась.

Раїса найбільш любила сидіти під вікном у своїй „чистій" хатинці, звідки було видко білу

церкву серед густої зелені. Часом, коли сонце погідно сідало, церква здавалась рожевою, а вершечки дерев золотими.

Одного вечера, коли Раїса милувалася грою світла на церкві, перед вікнами несподівано з'явилась висока постать. У Раїси стрепенулось серце. Одскочивши од вікна, вона кинулась до виходу, та згадала, що обидві двері виходять у двір, і вона напевно стрінеться з попом. Раїса перебігла клас, одчинила вікно і вискочила в садок. Піп поторсав двері, постояв трохи і, обійшовши школу, застав Раїсу під стіною.

Обоє змішалися.

Він зняв бриля і рум'янець збентеження поповз йому аж на лисину.

Вона—зігнута і бліда, стріла його переляканими і сердитими очима.

Він прийшов познайомитися. Він знав, що вона приїхала і в неділю виглядав її в церкві, але вона не одвідала дому божого... Вона тут людина нова, нікого не знає, і коли трапиться яка потреба, він просить звернутися до нього, свого найближчого сусіда. Бо хоч вона земська вчителька, та він думає, що церква і школа мусять іти поруч.

Він не помітив лихого вогнику в Раїсиних очах, якими вона метнула в нього при останніх словах, і вів далі:

— Я й моя мати будемо дуже раді, коли ви нас одвідаєте... Скоро приїде на вакації моя дочка Тася... вам буде веселіше...

Раїсу мучило одно питання: чи покликати попа у хату? Те, що вона була „з духовних“— прищепило їй певну повагу до людей не з

свіцького стану, але спеціальна нехіть до гостя перемогла.

— Цур йому!—рішила Раїса і слухала далі. Гостю докучило стояти. Шукаючи очима, де б сісти, він тихо поніс свою загорнену у білий підрясник, скоріш жіночу, ніж чоловічу постать до садової лавки.

Раїса теж сіла з краєчку.

Отець Василь за пів-години, які просидів на лавці у шкільному садку, встиг пожалітися на свою п'яну, ліниву і не дбаючу про церкву парафію, розпитати у Раїси, хто вона й звідки, і навіть злегка докорити покійній вчительниці, що не вміла защепити молодому поколінню духа покори...

Раїса неохоче й коротко одповідала свому гостеві, але о. Василь благодушно не помічав того. Прощаючись, він ще раз запросив Раїсу в гостину.

Раїса ускочила в хату. Щоки в неї горіли, в грудях тріпалося прикре почуття несповненого обов'язку... „Треба було покликати до хати... перший раз прийшов... Та цур йому!..—у-друге подумала вона.—Образиться? Покорно прошу. Не треба мені з ним ніяких зносин".

Та зносини не порвалися.

Стара „матушка" прислала якось їй тарілку малини, а коли Раїса трохи занедужала, Тетяна сповістила про це „батюшку", він дав їй кілька порошків хіни і потому розпитував у Тетяни про здоров'я вчительки.

Проте Раїса не показувалась ані в церкві, ані в попівській господі, хоч була певна, що цим ображує духовну родину. „Нехай!" уперто говорила вона і одводила тоді очі од вікна, в

яке дивилася на неї біла церква в обіймах зелених велетнів.

Минув травень, почалась червцева спека. Один день видався особливо гарячим. Ще з самого ранку Раїса почувала якусь трівогу в тілі.—„Неодмінно буде гроза!"—з жахом думала вона. І справді, після завзятої, хоч тихої спеки якось швидко смерклося і запав морок. Небо і земля стемніли, на обрію з'явилась чорна смуга. Скоро на смузі тій щось блимнуло, немов спахнув сірник і погас. Трохи згодом показався світ у другому місці, а далі знов спалахнув на першому. Небо переморгувалось. Проблиски світла, спочатку такі бліді й тихі, чим далі розросталися, потужніли. Почало здаватися, що за чорною смугою хмари то здіймається, то падає, щоб піднятись на другому краю, хвиля вогняного моря.

Та ось у новому місці щось моргнуло. Світло блискавки притьмарилось, зате вибухи прискорили темп. Чорне небо без перестанку моргало блискавкою, осміхалось кривим усміхом.

Раїса все більше і більше хвилювалася. Бо хоч хмари могли пройти стороною і тоді все кінчилось би далекою блискавкою, та могло бути й инакше, а тут, як на те, вона пустила додому Тетяну і лишилась сама у порожній школі. Раїса засвітила перед образами лямпадку, забилась у куток, далеко від вікон, і здрігалась кожен раз, коли вікна раптом блакитніли од сильної блискавки і меблі, заскочені світлом, немов розбігались з якоїсь таємної наради.

Ніч бистро надходила.

Чорні хмари росли на крайнебі, насувалися над чорною землею. На дворі стало чорно, як у комині. Зате блискавка розгоралася, жевріла,

ставала сліпуче-білою. Коли вона потоком білої лави роздирала заслону ночі, на обрію на одну мить з'являлась в огняних рямах чорна сильветка з тополь, хат і вітряків і чезла, як сон. Околишня тиша була насичена трівогою, жахом навіть, тепле повітря мовчало, як залякана дитина. Здавалося—велитенський звір-потвора наближавсь до принишклої землі, розкривав вогняну пащу і скалив чорні зуби. Од його дихання трусилися дерева і поховалось усе живе. Звір усе наближався, ширше розкривав пащу, частіше дихав полум'ям... Чулось вже далеке ричання... І враз сталося щось незвичайне: тихе повітря стрепенулось, скрутнулось, шарпнулось в бік, знялось над землею і з божевільним жахом кинулось тікати... Воно мчалось наосліп у темряві, з свистом і сичанням перестраху, розбиваючи груди об стіни й баркани, пориваючи за собою пісок, листя, дерева й все, що лежало на його дорозі. А ка здогін за ним так само мчалася чорна потвора, нависала над землею і позіхала полум'ям...

Раптом—гарр...

Від того рику затремтіла земля, забрязчали шибки і йойкнуло серце.

Раїса скрикнула. Ще раніше, за кожним гуркотом грому, вона неспокійно кидалась в кутку, поміж двома стінами і тихо постогнувала. Її витріщені очі і зблідлий, схудлий зразу вид світились у темряві фосфором. Вона чула, що волосся стало у неї тверде, як дріт, і щось холодне раз-у-раз доторкалося до нього. Ноги й руки були холодні, як лід, а в середині, у грудях, клубком котилась трівога. Але коли почалась канонада і над головою її покотились небесні гармати, Раїса скорчилася вся і забилась

в куточок, з німим жахом чекаючи катастрофи. Лямпадка перед образом згасла, і Раїса не мала сили встати й засвітити її. Тим часом пальба ставала частішою. По небі літали вогняні стріли, червоні змії, цілі клубки полум'я. Коли з одного боку розлягався дружний постріл, то з другого в одповідь йому вилітав і котився по небі такий могутній грім, що земля тряслась, стіни в школі ходили ходором, а парти в сусідній хаті у дикому сполоху знімались з місця і з грюкотом гасали у порожньому класі. Канонада тяглась довго і уперто

Та ось все стихло, причаїлось, наче збіралось з силами. І раптом небо понялось вогнем, розкололось по середині і з страшним тріском завалилось на землю, церква похитнулася, стіни в школі розсипались і все зчезло і затихло...

. . . . . .

— Панно Раїсо, ви ще живі й здорові?—почула вона коло себе якийсь чужий голос.

Спахнув сірник і в блідому світлі з'явилась перед нею велика фігура о. Василя у білому підряснику. З його парусинового, окованого жовтою бляхою, величезного парасоля збігав на поміст струмок води, а чоботи були в болоті. Він приніс з собою в душну і сперту атмосферу зачиненої хати вохкість і свіжість літнього дощу, і надвірне повітря трохи очутило Раїсу. Побачивши сливе зомлілу вчительку, її бліде аж жовте обличчя, широко одкриті очі, о. Василь скрикнув:

— Що з вами, Боже мій!..

Він сквапно засвітив свічку, наблизив її до Раїсиного лиця і стурбовано поспитав:

— Що з вами?

Раїса мовчки дивилась на нього поширшеними зіньками, хоч, здавалося, пізнавала гостя.

О. Василь зложив пучки своєї пухкої, як у попаді, руки і, обвіваючи лице Раїсине холодом вохкого рукава, перехрестив її великим хрестом:

— Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа...

Раїса звелась на ноги, повела трівожно по хаті очима і тихо поспитала:

— Грози... нема вже?..

— Нема... Випав гарний ливний дощ, і небо тепер ясне. Ну й буря була!.. Коли вдарив останній грім, він думав, що запалило церкву, і побіг оглядати... але показалося, що все гаразд, хоч вдарило десь близько коло церкви, або коло школи. Тут він згадав, що Раїса лишилась сама, бо пустила Тетяну додому, і схотів довідатися, чи не сталось чого з Раїсою, чи не налякало її, тим більш, що двері од школи одчинені були... Аж тут он що... Ну, як же вона себе почуває?.. Лучче?.. Слава Богу!.. От тільки в хаті душно, нездорово, краще одчинити вікно... Що? вона боїться?.. але ж небо зовсім ясне і воряне, а повітря чисте й тихе... Правда? Їй так лучче буде. Чи може він чим помогти їй? Може б послати по Тетяну, а то вона ще не зовсім очутилася... Звісно, коли вона не хоче, він не посилатиме, хоч на його думку так було б краще... Зате він зараз пришле їй настоянки на зіллі, пів-чарки якої прожене з лиця її блідоту і заспокоїть серце. А тепер він побажає їй на добраніч і сподівається, що завтра вона встане цілком здорова...

І коли він прощався, од його пухкої руки, од білого підрясника, що загортав сливе жіночий торс, од блідуватого обличчя сірих очей і

навіть лисини віяло таким спокоєм, що Раїса не могла пустити його так швидко од себе. Як-не-як—вона була йому вдячна.

— Посидьте ще,—несміливо попрохала вона о. Василя, не випускаючи його руки з своєї, —чого ви так хапаєтесь! У мене мусить бути готовий самовар, я ще до грози поставила його... Нап'ємося чаю...

І не даючи йому часу на одповідь, вона пірнула в темряву сусідньої хати...

Самовар радісно клекотів і випускав пару. Лямпа під білим абажуром золотила нові соснові стіни. Дух свіжого чаю мішався з озонованим повітрям, в одчинені вікна дивилось зорями небо. Раїса звонила склянками. Її суха фігурка в білій одежі метушилась по хаті, як на вітрі пір'їнка, чорні очі блищали, на зів'ялих щоках грав легкий рум'янець, а в голосі чулась така нотка, наче електричність, пронісшись над землею, лишила де-що в цьому утлому тілі.

О. Василь, заклавши ногу на ногу й пускаючи струмок диму од папіроси, дивувався тій раптовій зміні в настрої вчительки, хоч ця зміна була йому приємна. Йому приємна була й та чистота, якою блищало золото самовара, молошний абажур лямпи, соснові стіни, сукня хазяйки й зоряне небо.

Раїса ще не зовсім одійшла після грози, —це було помітно з легкого тремтіння руки, коли вона ставила перед гостем склянку, з її нервових, занадто жвавих рухів, з блиску очей і піднесеного настрою. Їй зразу стало так легко говорити з о. Василем, наче він був її давнім і хорошим знайомим.

Показалося, що вона знала його покійну жінку. Фаня була на два класи старша за неї,

але вона добре пам'ятає її. І от вона померла... вісім літ минуло, як померла, а Раїса нічого й не відала.

— Єдина потіха лишилась у мене в житті — це моя дівчинка Тася... вона завтра або позавтру приїде.

І коли о. Василь говорив про дочку, обличчя в його ставало добрим, а сірі очі променіли. Він був радий, що має з ким поговорити про свою улюбленицю, а Раїса цікавилася дівчинкою.

Опріч Тасі, вони згадували багато спільних знайомих—і тут Раїса мала чимало несподіванок... Вона, наприклад, ніяк не могла уявити собі, що той рудий, як голендерська корова, рябий і довгий семинарист, який сюсюкаючи провадив їй ідеї Фаєрбаха, носить тепер камілавку, має наперсний хрест і дослужився до благочинного.

— Що ви кажете?—не вірила вона власним ухам.

— Їй-Богу... Хиба ви не читаєте „Епархіальныхъ Вѣдомостей"?

Ні, вона ніколи не читала „Епархіальныхъ Вѣдомостей"—і він обіцяв принести їй їх.

Тим часом рій згадок і відомостей про смерть, надгороди і щасливу або сумну долю спільних знайомих тихо бренів у хаті під веселий клекіт самовара і викликав у пам'яти давно забуті обличчя й події, колись пережиті почуття, колись пещені надії...

По відході о. Василя Раїса пірнула в ліжко, на дно колодязя. Однак вона не помічала нині сягаючої у височінь цямрини, над якою тріпав крилами морок.

Перед очима її стояла велика постать з спокійним обличчям, з променистими очима,

з складеними над її чолом пучками пухкої руки.

За два дні у школу вбігла дванадцятилітня дівчинка з кругленьким клапоухим видочком поміж піднятими до-гори плечима. Її бистрі чорні очиці нагадували покійну Фаню—і Раїса зразу догадалась, що то Тася. Погано пошита перкальова сукенка не укривала оцупковатої фігури, білі панчохи тісно обхоплювали грубі литки, а жовті вушка од рудих черевиків теліпалися на-верха, як свинячі вуха. Тася проскочила повз Раїсу, і не помітивши її, оббігла усі класи, стукаючи черевиками та заглядаючи у всі закутки, наче вона вернулася до свого дому і обдивлялась, чи все гаразд. Врешті вона наскочила на Раїсу і засоромилась. Але не на довго. За кілька хвилин вона вже засипала Раїсу безладними питаннями: Чи є в неї сестра? А вишні в саду вже достигли? Чи й в неї була та сама начальниця в школі? Які конфітури Раїса любить, бо вона любить всякі?... і т. д. і т. д.

Тася швидко сприятелювалася з Раїсою, не випускала її руки з своїх, тягла до себе в гостину. Раїса пішла.

В попівських горницях вони нікого не застали. Та о. Василь скоро надійшов і дуже зрадів Раїсі.

— Матусю... матусю...—гукав він у другу хату, утираючи впрілу лисину,—гостя маємо...

Десь здалеку почувся частий стукіт, наче коза стукала ратицями по помості. Трохи згодом у дверях показалася чорна баба з ціпком у руках, од якого й походив той чудний згук.

— Матусю... матусю, — передражнила вона сина,—гість... а який то гість? вчителька... могла б давно вже прийти...

Вона знов постукала ціпком, перейшла, не звернувши уваги на Раїсу, хату, сіла на стілець і замимрила: „матусю... матусю... вчителька... вчителька“...

Не вважаючи на неласкаве вітання, Раїса зразу почула симпатію до цеї старосвіцької фігури в чорній міщанській одежі. Голова в матушки була пов'язана по-старосвіцьки чорною хусткою, з якої виглядала замісць обличчя печена картопля.

—Мати на всіх нас бурчать отак,—прохав вибачення о. Василь.

— Бурчать... бурчать...—повторила стара попадя, встала, перейшла, постукуючи, хату, сіла на другий стілець і замурмотіла собі щось під ніс.

На неї очевидячки не звертали уваги.

Тим часом Раїсі видно було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою, запустила в неї руки, щось довго порпалась там і витягла врешті звідти слоїчок з конфітурами. Знявши обережно папір, вона запустила в середину палець, обмазаний в попіл і швидко сунула в рот. Вона з такою насолодою лизала конфітури, що чорні очки блищали в неї, як у звірка, а настовбурчені вуха червоніли, як свіжо нам'яті.

О. Василь хвалився своїм хазяйством. Він показав власноручно посаджені яблуні, дав їм добру рекомендацію, познайомив її з запахом стані, з болотом коровника і скликав для неї все кудкудакаюче, ґеґаюче і крякаюче пірнате царство. Зо всіх звірків, які оточали Раїсу на великому дворі попівської господи, самим жвавим і цікавим була Тася, опушковата фігурка якої шмигала поміж телятами, або вривалась серед несказаного ґвалту в гусяче стадо.

Пили чай на веранді, при тихому заході сонця. Велика й благодушна фігура о. Василя, безперестанне бурчання старої матушки, що нагадувало дзюрчання води з-під ринви, жвавість молодої кізочки у Тасі, ця проста розмова й обстанова навівали на душу спокій. В одчинені у хату двері дивились з портретів архиреї над старинними червоними меблями і збільшували невеличке товариство, в якому Раїса не почувала себе одинокою.

Лід рушив, знайомість зав'язалася.

Раїса рада була, коли Тася часом з самого ранку забігала до неї й тягла її в ліс, або в поле. Часом вони брали з собою о. Василя. Він мусів з ними шукати гриби, на-силу згинаючи свою ситу постать у білому підряснику. Коли він втомлювався, а довгі коси мокріли од поту, вони позволяли йому спочити. Потому часто прибігали дивитися, як він лежав на траві та пахкав папіроскою. Вони зносили йому визбірані губи.

Стару матушку Раїса швидко підбила: вона варила їй конфітури, помагала в пекарні, доглядала робітниць. Стара була дуже рада і виявляла це бурчанням, як і на всіх домашніх.

Всі четверо складали немов родину.

Особливо веселими були у них недільні обіди. Зараз після служби божої Тася тягла Раїсу до себе, і та мусіла йти до кухні, щоб зготувать для маленької ласухи яку леґумінку. Розпечена коло вогню, з засуканими рукавами, влітала вона до їдальні, греміла посудою, помагала наймичці накривати стіл і проганяла о. Василя, що валявся з газетою на канапі.

— Ідіть до себе, ви нам заважаєте!—весело кричала вона йому.

За обідом виходила з о. Василем, як звичайно, суперечка. Рахували, скільки о. Василь випив чарок.

— Ви вже п'ять випили!—з обуренням гукала Раїса.—Вам це шкодить, а ви п'єте та й п'єте.

— Яка з вас учителька, до п'яти порахувати не годні: я випив чотирі, а не п'ять.

— Ні, п'ять... Я вам забороняю більше пити—чуєте?

— Овва!..

— Овва!—дражнилась Раїса і швидко хапала з столу пляшку.

О. Василь боронив свої права і йшов війною на Раїсу, обертаючись раптом з слуги божого в слугу Марса. За столом здіймався страшенний заколот. Тася вищала, як зарізане порося, стара попадя бурчала, переходила з місця на місце та невдоволено стукала ціпком, аж посуда дзвеніла.

Кінчалось звичайно тріумфом слабішої сторони, та в ґрунті були задоволені всі, хоч апетит Тасин так загострювався од боротьби, що з солодкого сливе нікому нічого не лишалося.

Разом вони їздили на сіножать, в поле, на пасіку. О. Василь звикав до вчительки. Він часом посилав її доглядати сапальниць на буряках, або приручав одвезти полудень косарям, що Раїса робила охоче. За цими приємними, звичними для Раїси розривками непомітно збігав час, тим більш непомітно, що вона почувала себе в сім'ї о. Василя, як у рідній. В кінці літа Тасю одвезено до школи і всім стало сумно. Зате о. Василь мав причину частіше навідуватись до школи, щоб поговорити з Раїсою про свою улюблениці. Опріч того він приносив

з собою „Епархіальныя Вѣдомости“, які йому ліньки було читати самому, і вони читали удвох. О. Василь насамперед розгортав оддїл хроніки. Там стояли усе знайомі назвища, описувались всякі випадки й зміни в житті місцевого духовенства. Спочатку Раїса цікавилась тим з ввічливости, щоб не образити о. Василя, а потому втяглася й перенялася інтересами колишніх, ще за часів бурси, своїх знайомих. Лучалося, що коли привозили почту, а о. Василя не було вдома, Раїса перша перечитувала новинки й нетерпляче чекала о. Василя, щоб поділитися з ним тими новинками.

— Чи ви чули, що о. Аркадія переведено на другу парафію, а о. Феогност дістав набедренника?—стрічала вона його.

— Невже? Звідки ви знаєте?

— А ось читайте...

І вони нахилялися над газетою так, що чорна гривка Раїсина лоскотала лисину о. Василеві.

Скоро о. Василь знайшов роботу в школі. Батьки приводили дітей записувать до школи, і Раїса таким способом знайомилась з селянами. Тут о. Василь був дуже користним: він знав кожного селянина, його життя, характер і думки, знав його жінку і дітей, його скарб тлінний і нетлінний. Пишно розсівшись у класі, о. Василь порядкував:

— Цього можна прийняти—мати його богомільна жінка, ніколи не пропустить служби божої...

— А! й ти, Іване, привів до школи хлопця?.. Хочеш, щоб і син був такий великорозумник, як батько?... Ні, цього не записуйте... Я його знаю...

— Змилуйтеся, батюшко, не гнівайтеся, я ж у тому спашу не винен...

Тут починалися рахунки за спаш або за якесь покрадене жито; о. Василь сердився, пирскав, червонів і настоював, щоб хлопця не записували. Це сердило Раїсу, та при людях вона уважала незручним нагадати попові свої права. Коли ж Раїса довідалась, що селяне почали перше, ніж до неї, ходити до попа з проханням за своїх дітей, вона обурилась і виявила йому своє незадоволення. О. Василь однак потрапив заспокоїти Раїсу, і все вийшло так, що вона ще мусіла дякувати йому. Та й як було не дякувати, або не слухати його! О Василь все знав і все міг. Треба було полагодити дах у школі, бо протікало, — о. Василь зараз знаходив майстрів. Потребувала учителька дров на зиму—о. Василь доглядав, щоб привезено сухих. Здумала Раїса їхати в управу або в містечко—о. Василь ставав у пригоді кіньми, і т. д. і т. д.

Раїса справді була вдячна йому за незчисленні дрібні услуги та ради, без яких вона в чужому селі почувала б себе далеко гірше.

Опріч того він їй подобався. На її погляд він був гарний: од його високого чола били спокій і шляхетність, сірі очі променіли щирістю, освічували тихим світлом ціле обличчя. І він був нещасний, лишившись так рано удівцем. Раїса чула часом у серці певну ніжність, якесь матерне почуття до цього знівеченого життя, і їй легше було вибачити о. Василеві, ніж кому иншому.

По від'їзді Тасі Раїса умовилася столуватись у старої матушки. Що-дня у-трьох вони ділили хліб-сіль. Це зближувало їх, немов ріднило.

Раїса навіть де в чому впливала на духовного отця. Вона поволі зменшувала звичайну порцію чарок, яку о. Василь заживав при обіді, і врешті о. Василь зовсім залишив пити. Коли він розповідав їй, як він багато міг випити та скільки часом випивав, серце її сповнялось гордістю, що одже вона змогла своїм впливом викоренити таку застарілу й згубну звичку.

Довгі осінні вечори вони проводили разом за круглим столом попівської їдальні, при світлі тьмяної лямпи. Під буркотання старої матушки велись безконечні бесіди про Тасю, згадувалось у найдрібніших подробицях її дитинство, її вигадки, словечка. Вони укладали плани її виховання, мріяли про її долю. Атмосфера в їдальні ставала теплішою, ріднішою.

Осінній холодний морок, що облягав дім і бив у вікна дрібним дощем, одділяв їх од цілого світа. Вони почували себе на безлюдному острові і через те ще ближчими одно одному.

Часом вони читали довгі й скучні романи без кінцевих карток, витягнені в коморі з покритої пилом завалі. Читала Раїса. О. Василь ходив перехильцем по хаті, заклавши руки в кешені підрясника та схиливши в задумі голову, а по стінах лазила тінь кудлатого ведмедя.

Стара попадя дрімала. Инколи з просоння вона чіплялась до якогось слова, бурчала, стукала ціпком та розходилась так, що Раїса мусіла зупинятись. Її вгамовували—і знов точився по хаті рівний голос, брав штурмом хату осінній дощ і лазила по стінах ведмежа тінь.

Та справжніми святними вечорами були ті, коли о. Василь читав написані їм для неділі проповіді. Він ближче присував до себе чадну лямпу, закладав за вуха непокірні коси й обер-

тався в деспота. Найменший шум, найменша, хоч би й похвальна увага старої матушки просто його розлючували. Він читав свій твір, і ясні очі його метали искри, а вібруючий голос, злегка гугнявий, викидав цілі стоси енергичних слів. З легким рум'янцем на щоках, з глибокою зморшкою поміж брів—о. Василь громив своїх парафіян, як старозавітний пророк. Крадіжки, неслухняність, п'янство, байдужність, вбивство душі і тіла густою хмарою нависали над головами, а назустріч тій хмарі йшла ще чорніше, ще грізніша хмара страшних обіцянок пекельної кари і пахла сіркою й дихала полум'ям. А серед тих чорних хмар, як білий невинний голуб, здіймалась у височінь огрядна постать натхненного проповідника і вбірала в себе зачаровані погляди обох жінок.

— Я їм покажу, я їх допечу!—страхав о. Василь неприсутніх парафіян.

Правда, все це було гарне й сильне, та де-які місця не вдовольняли Раїсу. Їй здавалося, що одні думки треба було пояснити, розвити, другі зовсім викинути; до того алеґорії не завжди були ясними й консеквентними. О. Василь не допускав жадної критики. Як написав, так написав.

— Ні слова зміни! —розпалювався він.

Однак Раїса стояла на своєму, доводила. Починалась палка суперечка, в якій часом необережне слово з уст о. Василя ображало Раїсу. Кінчалося на тому, що Раїса брала оливець і робила в рукопису вставки та поправки, з якими о. Василеві таки доводилось згоджуватися.

В неділю Раїса раніше бігла до церкви, з нетерплячкою чекала проповіді. Вона уважно помічала, який вплив зробить проповідь на па-

рафіян, особливо в тих місцях, що були змодифіковані єю, і їй здавалося, що баби з більшим почуттям сякають носа, а обличчя чоловіків набірають розумнішого виразу.

Проповідь здавалась Раїсі величньою, а о. Василь гідним здобутого тріумфу. Проміння тої слави осявали й її, бідну вчительку, бо й вона частиною свого „я“ впливала на маси. Це її підносило у власних очах.

Потроху й непомітно Раїса прив'язувалась до о. Василя.

Особливо відчувала вона це в ті дні, коли о. Василь їздив до благочинного або на з'їзди попівські, і Раїса вечерами лишалась вдома. Вона нудилась, сновигала по своїх чистих хатинках, не знаходила собі місця. Школа видавалося їй тоді сосновою домовиною.

Не знаючи, що з собою робити, куди себе подіти—Раїса бігла до старої матушки. Цілий вечір у-двох вони розмовляли про високі душевні прикмети о. Василя й про те, яке то нещастя лишитись удівцем у молодому віці.

В дивному настрої верталась вона од матушки і довго не могла заснути. Лежачи на свому вузькому келейному ліжку в слабо освітленій свічкою кімнатці, вона чула в грудях приплив теплої хвилі. Мимохіть згадувався їй той радісний трепет, з яким приступала вона, дівчинкою, до причастя, або тепла, солодка, до млости приємна молитва віруючого серця. Давно це було...

Вона хотіла б знов пережити ті хвилі, упитися їми. Та чи можливо ж це?

Вона лежала і сподівалася, що воно прийде знов, те чисте, зазнане в дитинстві почуття і

як весняний дощ оживить засохле серце. Вона сподівалася і разом з тим боялась сподіватися...

І воно приходило.

З високости, де вився морок і куди Раїса зводила очі, спливала на одиноке серце божа ласка, і воно розцвіталося, як квітка папороті, пишним, хоч недовговічним цвітом...

Вона засипала з одсвіженим теплим тілом, їй було соромно й хороше, як дитині після довгого і ревного плачу.

Часом після такої ночі Раїса чула в серці гостру й холодну крицю. Та криця різала її, ранила серце, доводила до розпуки.

— Не треба ілюзій, не треба омани,—сердилась на себе Раїса,—годі закривати дійсність... я не дитина. Коли моє життя не вдалося, не можу ж я осолодити його цукерком у розмальованій обгортці... я не хочу себе дурити, не треба мені марних надій, не треба мені нікого й нічого... Так, нікого і нічого... Вона нікого не хотіла тоді бачити, не ходила обідати, жовкла і худла за один день і сухими гарячими очима різала, як ножем.

Стурбований, що вона не з'являється на обід, о. Василь заходив у школу, і хоч Раїса кричала йому з спальні, що не хоче його бачити, що в неї голова болить, сідав у світличці й доти потішав її, доти розважав, поки вона не заспокоювалась...

І знов таки вона мусіла бути йому вдячною.

Раїса старалася оддячити о. Василеві чим могла, користувалась всякою нагодою. Здоров'я ж о. Василя вона взяла спеціально під свою опіку. Доволі було о. Василеві вискочити без шапки в холодні сіни або у двір, як це він звик завжди робити, вже Раїса мчалась за ним

на-вздогін з шапкою та з хусткою на шию Спочатку о. Василь байдужно приймав це піклування, та врешті воно почало йому докучати, особливе—коли Раїса робила йому сцени за те, що він не береженься.

Вона не розуміла, як можна не дбати про здоров'я людині, що має обов'язки не тільки родинні, але й громадські. Він такий чистий, такий ідейний, з могутнім даром слова—може й повинен впливати, мусить жити для вищих цілей, для добра своїх парафіян. Він має місію.

Вона говорила з селянами про ту місію... Правда, вони притакували їй та часом дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батющині не зовсім сходяться якось. Раїса гнівалась, замикалась у собі й почувала відразу до невдячних.

Однак поминаючи моменти невдоволення, Раїса мала свої приємности. Раніш вона ніяк не могла б повірити, що така проста, звичайна річ, як піст, якій вона не надавала досі жадного значіння, може бути джерелом втіхи. Столуючись у матушки, Раїса почала постити. Вона худла і блідла, чуючись трохи ослабленою від посту при важкій праці у школі, але та стриманість, та дисципліна, якими вона підіймала дух в утлому тілі, давала насолоду.

Другою втіхою її стала рання служба. Вона схоплювалась з ліжка в темній, вистуженій за ніч хаті, боячись заспати утреню, й кидала оком на годинник. Було ще рано. У вікна дивилась зимова ніч, зорі тремтіли в морозному повітрі, досвітчане світло в далеких хатах блимало, як вовчі очі. Вона блукала по темних, ледве освітлених свічкою хатах, кулилась і тремтіла од дотику холодного повітря, а кроки

її гучно лунали в околишній порожняві. В чорній одежі (иншу вона перестала носити), з накинутою на голову темною хустинкою, вона, немов послушниця, бігла до церкви з першим дзвоном. Там, при двох-трьох жовтих плямах світла, сторож замітав поміст, і пил од ніг людських сідав на грубо помальованих богах, на убогій позолоті. Вгорі висіла темрява і гучала жалібним акордом розбитих дзвонів.

О. Василь, розглажуючи ще мокрі од вмивання коси, великими кроками проходив через церкву до вівтаря і на-швидку стискав руку Раїсі. Архангел Гавриїл усувавсь йому і о. Василь зникав у вівтарі.

Поволі по церкві, то тут, то там, займались вогники, мов сходили зорі, на образах виступали сухі і чорні обличчя, од входу чулося чалапання ніг, а по церкві розходилась струмками сива пара з ротів і носів перемерзлого люду.

Вся ця обстанова викликала у Раїси молитовний настрій. Вона ставала за криласом з правого боку перед церковним богомазом середніх віків. За нею сякався на цілу церкву старий дяк і помекував, пробуючи голос.

Служба починалася. Раїса перебірала в голові молитви; де-які з них здавались їй поетичними. Стоячи на колінах, вона виливала їх з повного серця і все дивилась на о. Василя, наче чекала, що він забере ті молитви й однесе до Бога. Шепчучи слова покори й благання, вона помічала тремтіння червоних уст під темним вусом, ловила полиск сірих очей і була певна, що од високого, аж до лисини, чола б'є тихе світло.

А коли о. Василь в хмарах синього диму здіймав свої пухкі руки до першого проміння

ранішнього сонця і волав до Бога м'яким, трохи гугнявим баритоном, душа Раїсина здіймалась на тих згуках у височінь і розпускалась там, разом з димом ладану, в золоті недільного сонця.

Раїса перша підходила цілувати хрест. З солодким стисканням серця, з трепетом побожности припадала вона устами не тільки до холодного металю, але й до м'якої руки о. Василя, наче з тим поцілунком переходила в її тіло благодать божа...

Погідною і тихою верталась Раїса з церкви. Тіло її робилось таким легким, наче вона зразу схудла, спина трохи мліла, віддих ставав вільнішим. Вона сідала у своїй скромній світличці, застеляла стіл скатіркою й заживала проскурку, це пречисте тіло боже, з таким настроєм, немов святний день далекого дитинства кидав на неї свою тінь...

Праця в школі втомлювала Раїсу, та не вдовольняла її більше цікавила зміна в поглядах, нові почуття, напрямок думок—все це було таке нове, несподіване. Не можна сказати, щоб та зміна дивувала її—навпаки, вона не могла зрозуміти, як вона могла так довго жити иншим життям, не пила живущої води з криниці, яку носила у власному серці. Вона просто сама себе обкрадала. Тепер, дякуючи небесній ласці й помочі о. Василя, перед нею простяглися нові стежки, знайшлась нова пожива для серця. Раїса мала таке почуття, наче під твердою шкаралущою лялечки у неї виростають барвні крила й набірають сили до льоту. З покорою називала вона себе ученицею о. Василя. Вона потребувала раз-у-раз чути й бачити свого вчителя. Весь вільний час свій Раїса пересиджувала в попівській господі. Вона навіть раху-

вала день свій з тої хвилі, коли напослідок могла бути з о. Василем. Решту ж вона охоче викреслювала з свого життя.

Коло Різдвяних свят о. Василь трохи занедужав. Раїса присвятила хорому ввесь свій час, всі свої сили. Вона з таким запалом виповняла обов'язки милосердної сестри, що навіть докучила о. Василеві.

Раз вона прокинулась серед ночі з ясною і страшною думкою: о. Василь вмірає. Вона могла б присягти, що хтось їй зараз сказав:—умірає. Вона боялась думати про це—і разом з тим уявила собі бліде обличчя з заплющеними очима на руці чорної матушки і розхристані, схвильовані передсмертним віддихом груди.

Вона прихапцем накинула на себе одежу і мов загіпнотизована вибігла з школи. На дворі сніг синів та грав вогнями, в морозному повітрі, предмети здавались твердішими, гострішими. Навкруги було тихо й пусто. Сніг рипів під Раїсиними ногами (кальоші вона забула взути), а вона бігла й уявляла собі: світло в вікнах, грюкання дверима, охання й лемент, а на руках у чорної матушки смертельно бліде обличчя й на-пів мертві уста вимовляють її ім'я...

— Йду...—шепче Раїса, поспішаючи.

Вона біжить що сили, хоч ноги під нею тремтять і вгинаються. Вона не вірить, що добіжить—і посилає наперед свою душу. Вона певна, що варто їй добігти—і станеться чудо, він оживе й одужає. Вся кров збігається до її серця і тільки одно воно живе й готове до боротьби.

Раїса чує, що ноги її не витримають, ось-ось підігнуться. Вона добуває останні сили, додає ногам жвавости рухами цілого тіла. Та ось

врешті блимнуло світло... в одному вікні, у другому, і Раїса грудьми наскочила на фіртку в високому баркані. Фіртка зачинена. Раїса раптом припала лицем до шпари. В широку розколину фіртки глянув на неї білий і холодний, як з криги, дім з чорними заспаними вікнами. Було тихо. Навіть пси спали.

Раїса обперлась плечем у фіртку й заплющила очі. Не радість, а втома обняла її. Наче кров, що збіглась до серця, парою взялась у морозному повітрі, в грудях стало пусто і слабо.

Коли Раїса одкрила очі, перед нею в синьому сяйві біліли сніги, блищала в'їзжена дорога, дрімали убогі хати, немов білі гриби на чорних корінцях. Навіть сліди у глибокому снігу бачила вона виразно,—значить, це був не сон, а дійсність.

Їй стало соромно.

Схиливши голову, вона тихо поплентались назад.

— Коли б хто не побачив,—думала вона озираючись. Вона боялась стріти свідків своєї нічної мандрівки.

Скрізь було тихо й безлюдно. Тільки коло церкви сторож так несподівано ляпнув у калатало, що Раїса мало не впала.

На другий день Раїса довідалась, що о. Василь спокійно проспав цілу ніч і почуває себе сливе здоровим.

О. Василеві почала докучати безперестанна опіка над його особою. Коли він виходив з хати, його одежа підлягала контролі, на нього намотували стільки хусток, наче він збіравсь за тридев'ять земель, фуфайки ж, сплетеної Раїсою, він не мав права скидати цілу зиму. Кожен кашель, навіть самий легкий, викликав докори

в необережности. Брак апетиту вів за собою усильні запрошування, а великий апетит — благання не об'їдатися. Це дратувало о. Василя. Це просто якась змова проти нього. І чого їй треба від нього, тій старій панні.

— Ви мені в рот дивитеся, а сами нічого не їсте, скоро з вас мощі будуть!

Грубий тон і роздратовання о. Василя ображали Раїсу. Вона покірно зносила його деспотизм, нічого не сказала йому, коли він прогнав Тетяну та найняв на її місце, кого сам схотів, хоч новий сторож вічно стирчав у попівській пекарні й нічого не робив у школі. Вона навіть не протестувала, коли о. Василь вигнав з школи двох найкращих школярів через якісь свої рахунки з їх батьками. Але та зневага до найкращого її почуття боліла Раїсу.

О. Василь не помічав того. Зате Раїса виразно бачила, що він ухиляється од довгих бесід та суперечок, які так подобались Раїсі.

Вечори вони проводили разом, хоч то вже були не давні вечори.

Після чаю стара матушка примощувалась під грубою, ставила перед собою решето з пір'ям і скубла, злегка дрімаючи. Раїса протягувала руку до книжки й несміливо питала:

— Може, почитаємо?

— Е, не хочу, докучило... Що там в тих романах... Не знаю, для кого вони пишуться — хиба для старих паннів, щоб кров розгрівати.

З цими словами о. Василь кидав скісний погляд на Раїсу і позіхав. Він чалапав по хаті, позіхав, нудився, або сідав на канапку і знов позіхав з смаком і з кряканням.

Матушка за пір'ям вторувала йому.

— Ти б пішов спати, а то щелепи роздереш.— радила вона йому.

— А справді піду... чогось сон наліг на мене.—позіхав о. Василь і йшов спати, не вважаючи на те, що було ще рано і що Раїса сиділа в столовій.

Часто він забірався до писання церковних книжок, немов не помічав Раїси.

Инколи ж його просто ґедз нападав —і тоді він ставав нестерпучим: пускав Раїсі шпильки, глузував з її екзальтації, осміював навіть її поверховність, сперечався проти того, що сам раніш обстоював. Стара матушка мусіла брати під оборону збентежену й засмучену Раїсу, сварилась на сина і стукала ціпком, щоб перервати неприємну розмову.

З приїздом на Різдво Тасі відносини поправилися. О. Василь знов став милим і веселим, а Раїса почувала себе добре, немов викинула з пам'яти все неприємне.

Та згода була не довгою; Тася швидко поїхала, і о. Василь занудивсь. Він блукав по хатах млявою ходою, спустивши голову, і не знав, що з собою робити. Врешті одного вечера підійшов до шафи, вийняв пляшку з горілкою і налив собі чарку. Раїса видивилась на нього переляканими очима. О Василь походив, походив і знов налив чарку. Раїса з жахом дивилась на нього. Та коли він згодом налив третю чарку, вона раптом знялась, мовчки попрощалася з о. Василем і вийшла з хати.

Не роздягаючись, не світячи світла, Раїса впала на канапку в своїй світличці. Вона лежала так тиха, пригноблена, розтоптана і розуміла лиш одно, що вона одинока. Одиноке, самотне, занедбане всіма серце сходило кров'ю у

темній сосновій домовині. На дворі вив пес. Уперто, жалібно тяглася нота скарги в темряві. Отак вона могла б вити, коли б мала силу Та на що вити? Вона буде лежати тут без руху, без надії, аж поки ця пітьма не зміниться у вічну. Як жива квітка поміж картками книжки. Вона не хоче чути того чикання дзиґарів, виття собаки, не треба всіх тих згуків, що нагадують життя, хай буде тиша і невпинний, щемлячий біль одинокого безнадійного серця. Хай воно сходить кров'ю...

Як довго лежала отак Раїса, вона не знала. Вона пам'ятає тільки, що раптом почула на свому серці чиюсь теплу, м'яку руку. Вона розплющила очі. Над нею схилившись стояв Христос, а на чорному ліфі, там, де було у неї серце, лежала його біла й м'яка рука. Раїсі стало соромно і страшно. Вона скрикнула і зірвалась з місця. Привид зчез. Тремтячою рукою засвітила вона свічку й обтерла піт з чола. Вона не могла з певністю сказати, чи то був сон, чи привид, вона тільки й досі чула на серці дотик теплої чужої руки.

З того часу Раїса скорилась. Вона з покорою приймала грубість о. Василя, його усмішки, нехтування, а о. Василь немов упивався силою влади над старою панною і все частіше виявляв їй погорду. Єдиною обороною в Раїси стала покора. Чим більш о. Василь одпихав її від себе, тим з більшою саможертвою вона присвячувала йому свій час, свої сили. Вона залюбки оддала б йому останню краплю крови свого серця. Коли б він одтрутив її, як ледачу собаку ногою, вона з любов'ю й покорою припала б устами до тої ноги. Покора дивилась з її великих очей, світилась в жовтому, висохлому

тілі. Вона черпала сили у тій покорі, знаходила в ній терпку насолоду, високу поезію. Грубі вибрики о. Василя Раїса приймала за об'яв енергії та непохитної волі, а його неуважне, нерівне і часом згірдне поводження з нею пояснила собі тим, що о. Василь живе вищими інтересами і йому трудно звертати увагу на дрібниці. І вона залюбки приносила в дар незвичайній людині своє серце і свою покору, як її навчив той, що лишив на її серці теплий слід руки. То був Христос, напевне Христос. І вона чула, що любить його. Вона йому молилась. В тиші й самотині вела з їм солодкі бесіди. І він розумів її.

Тим часом Раїса танула.

Разом з весняними водами спливало й її здоров'я.

— Ви б порадились лікаря, полічилися,— говорив о. Василь, зупиняючи погляд на її восковому лиці.

Вона нічого не одповідала, а тільки дивилась на нього прозорими, смутними очима.

Весна здалася Раїсі на те, щоб що служби божої ставити у вівтарі свіжі букети. То була її офіра. Вона вставала у-досвіта і зеленими росяними ранками блукала по луках, збіраючи квітку до квітки.

— Чи ви не закохались часом, що ходите по досвітках на rendez-vous аж за село?—жартував о. Василь, дізнавшись про ті ра екскурсії.

Після служби один з букетів Раїса брала собі. Їй здавалося, що він змінявся. Запах і колір квіток ставали сильнішими, свіжішими, наче ласка божа, що сходила під час відправи на вівтарь, радісно розтуляла їх віночки. Раїса при-

тискала букет до уст і серця й ставила у себе в спальні на столику.

Там, у цій манастирській келії з білосніжним дівочим ложем і чорною одежею на стіні під чистим рядном, вона спорудила собі щось на взір вівтаря, заквітчаного запашним зіллям, свіжими й сухими квітками. На видному місці стояла, рядом з букетом, велика фотографія о. Василя.

Раїсі мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм вівтарем і з очима, втупленими в портрет о. Василя, думала про Христа і, затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, посилала йому молитви. Йому, одному йому одкривала вона серце. Вона скаржилась йому на своє життя, безбарвне, бліде, невдовольняюче. Навкруги її пустка, німа, без радощів, холодна. Вона не хоче такого життя, воно не потрібне їй... На що ж ти, Боже, вклав у нього вогонь, коли той вогонь лиш у попіл обертає її серце?... Ти сам бачиш, як вона страждає, візьми її до себе, дай їй щастя, якого вона не зазнала на землі, якого прагне, мов пити в гарячці... До ніг твоїх, пробитих на хресті, вона складає своє сдиноке серце і всю силу його кохання... Ти добрий, ти гарний, вона буде тобі вірно служити, буде твоєю покірною невільницею. Потіш її. Освіжи її смажні уста. Положи на її серце свою руку, утиш бунтовливий трепет його, як ти вже це зробив раз... Боже!... Ісусе!...

Затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, вона здіймала руки до неба, завмірала в благаючій позі і з вірою в чудо прикликала до себе потіху. Потіха приходила звідти.

Тиха, лагідна постать Христа спускалась до неї. Сірі очі його променіли тихим полум'ям і пестили ласкою. Він брав її на руки, таку бідну, таку маленьку, як пір'їнку, підіймав її— вона чула, що одривається од землі—і клав собі на груди.

Невимовна роскіш сповняла її тіло од того дотику, в солодкій млости вона тратила тяму, а спопеліле серце знов наливалось гарячою кров'ю, палало небесною радістю... Невпинні сльози змивали її обличчя . . . . . .

. . . . . .

— ...Ти розумієш,— вела далі своє оповідання Раїса близькій приятельці і шкільній подрузі, що несподівано заїхала до неї,—ти розумієш: це людина незвичайна, не простий сільський піп... Коли б ти знала його високі думки, благородне серце, його ідейність, чистоту душевну... ти б була зачарована їм... Він гарний... його сірі очі променіють тихим світом, на блідому виду й високому чолі спокій і погода... волосся трохи рудаве, але це не псує їх, навпаки—уста при них здаються свіжішими... Голос музикальний... Ти його побачиш, ти мусиш побачити... Його може не всі люблять, бо він має енергію й непохитну волю... Цій людині не тут місце, не на селі. Тут він пропадає... І от уяви собі моє горе: він збірається до о. Івана на храм...

— Яке ж тобі тут горе? Хай їде...

— Ти не розумієш, ти не хочеш зрозуміти... Він не повинен туди їхати... Там не місце йому... там буде лиш п'янство, карти, гульня... Він мусить бути сильним, він мусить бути вищим... Він кинув пити... Я його так прохала, так благала, щоб не їхав... Невже я... невже він...

Раїса схлипнула і замовкла,—спазма перетяла голос.

Вона сиділа мовчки, а великі сльози тихо котилися по її виду, такому жалібному, нещасному, з виразом питання й муки. Пальці хруснули од внутрішнього болю, а затуманені сльозами очі дивились кудись в простору.

— Ти не розумієш,—почала вона знов, звертаючи мокре лице до приятельки, але та перепинила:

— Ні, я дуже добре розумію: ти його кохаєш.

— Що ти сказала?

— Я кажу, що ти його...—і не скінчила.

Раїса раптом одхитнулась од приятельки й тихо скрикнула, як ранений птах.

Перед нею мигнула блискавка, а під ногами запалась земля.

Глибока, морочлива чорна безодня.

Раїса потиху спускалась туди й з очей її поволі зчезала рожева од заходу, закутана в зелень кленини, церква...

Вересень, 1901.
Чернігів.

ПОЄДИНОК

ПОЄДИНОК.

Образок.

Вони вже повечеряли—пані Антоніна і вчитель її дочки Іван Піддубний.

Він встав з канапи, одсунув злегка круглий стіл з останками вечері, а вона подала йому для поцілунка руку. І він почав цілувати її не з того боку, де звичайно цілують знайомі, а в долоню і вище.

Пані Антоніна не боронила, навпаки, вона одкинула назад голову і зеленкуватими сльозавими очима в червоних повіках, що ставали завжди такими після наливки, дивилась зверха на кучеряву голову хлопця. Вільною рукою вона розщібувала рукав і показувала пальцем:

— Тут... тут...

І він ішов устами по синій жилці у-верх, до білої й м'ягкої округлости, осяяної матовим світлом столової лямпи.

Раптом —г-ррах... трах-трах!..

Віконна рама затремтіла і всі шибки дико задеренчали.

Вони стрепенулись і витріщеними очима уп'ялись у чорні шибки, в які лізлі з саду обліплені снігом гіллячки дерев.

— Хто? що?!

Чоловік... він все бачив...

І поки вони стояли у тих самих позах в безвладному очікуванню чогось лихого й непоправного, серед мертвої тиші стукнули двері, пробігло щось по сходах і в хату вскочив господарь дому, в шубі, в шапці, в калошах з снігом, низький, з злими очима й тремтячою бородою.

Він вже здалеку ніс одкинену ліву руку й, добігши до столової, простяг її в напрямку дверей.

— Геть!.. геть з хати!..

Іван Піддубний змінивсь на виду, щось хотів сказати, на щось хитнувся, простяг руку і, схиливши голову, пішов нетвердою ходою через столову, повз господаря, через другу хату—до сіней. Він чув, як позад його здушеним, глухим голосом вмовляла жінка чоловіка:

— Опам'ятайся!.. Миколо... ти з глузду...

— Геть! геть з хати!—верещав тонким не своїм голосом пан Микола й тупав ногами в кальошах.

Поки учитель накидав на себе барани, на крик вискочила в сіни його учениця, десятилітня Людя. Вона була вже напів роздягнена: коротенька біла спідничка на білих шлейках, не досягаючи до панчіх, одкривала голі коліна. Вона склала голі рученята на грудях, зігнулась трохи і звернула блакитні налякані очі з благанням до батька:

— Татусю!.. татусю!.. не виганяй пана Вана...

Так вона називала свого любимого вчителя. Але татусь не зважав на неї. Він теж вискочив у сіни, смішно вимахував руками й декламував:

— Прийняв у хату, як сина, як чесну людину... поїв, годував, платив... Га-а-а!..

Щось говорила пані Антоніна, пищала Людя—та Іван вже не чув, знайшов шапку, вхопив машинально з кутка парасольку пана Миколи й вискочив на вулицю.

Гострий струмінь морозного повітря... осяяні в домах вікна... чиїсь голоси... звінки звощика... стережись!.. і він опинився у глухій безлюдній вулиці. Перед очима в нього була простягнена вперед ліва рука пана Миколи і дві червоні смуги на виду—з морозу, чи з зворушення—а в вухах лунало: геть!.. геть з дому!.. Скандал... сором... кров шуміла в ухах, до горла щось котилося... Він біг непритомний, в розщібненому кожусі, з чужою парасолькою під пахвою...

Місяць вже зійшов. На снігу блищали зорі, немов посипались з неба. Контури—різкі. Дерева, будинки, тини—такі тверді, мов висічені з мармура, дивно спокійні, дивно міцні. Блакитне світло гостре, колюче, немов замерзло.

Учитель нічого не помічав—він біг вулицею й мав одно бажання: швидче добратись додому, сховатись од людей, од сорому.

— Геть!

Те „геть“ бігло за ним слідком і гнало вперед.

Стрічались звощики. Він хотів їхати, та згадав, що не стане п'яти копійок.

Піддубний вскочив у свою кімнатку і, не світячи світла, не роздягаючись, кинувся на ліжко.

Ціла подія живо стояла перед очима. Опріч сорому, опріч образи, що горіла в його крові, він чув, що був смішним. Його вигнано, як пса, і він, як пес, скорився й вийшов безпомічний, безсловесний, полохливий. Вона не вибачить

йому його ганьби, його міщанства. Треба було щось сказати, щось зробити... Але що? Він не знав. Він перший раз мав роман з такою значною дамою. Бідний вчитель, з убогої міщанської родини, вигнаний з школи, він ніколи не сягав грішною думкою вище наймички, або убогої панночки, що тільки в свято надягає кращу одежу і вічно має червоні од праці руки. І от ця 42-х-літня дама, багата, дідичка, з панів, кинулась в його обійми так несподівано і владно, що він не смів перечити. Вона його полонила. Він їй був потрібний що-години, що-хвилини, і вдень, і вночі. Вона запевняла, що він має добрий смак і вміє торгуватись, і через те він мусів купувати їй ґудзики, нитки, полотно і меблі. Вона тягала його по крамницях. Потому рішила, що Людя повинна більше вчитися, і замісць одної години він присвячував їй три, а що обід приходився по середині лекції, його лишали обідати. Вона возила його в концерти і до театру, коли чоловік був занятий, і запевнила чоловіка, що в компанії з учителем йому найкраще ловити рибу. Він мусів слухати її музику, багато музики, хоч нічого не розумів у ній, а коли засижувався вечерами, пізно, виходило так, що не тільки вона, а й чоловік її прохав його заночувати у них. Його клали в окремій маленькій кімнатці, де жила колись бонна і, йдучи вранц на каву, він здіймав з одежі сивий жіночий волос.

Приходячи на лекцію, Іван вступав звичайно у порожній, сливе мертвий дім. Чоловік був на службі, Людя гралася десь в кінці саду або у знайомих, челядь не сміла показуватись у горниці, а пані робила туалет. Вона одхиляла двері од третьої кімнати, з своєї вбіральні, ви-

глядала звідти з розпущеним волоссям і з голими руками й кликала його до себе. Вона цілувала його в очі, щоки, в уста, палко, без краю, лоскотала розпущеним волоссям, що пахло згірклою помадою, закидала голі руки на шию—аж йому голова паморочилась.

— Івась... Івашечко... Іванко... єдиний, маленький,—стогнала вона між поцілунками...— ти мій володарь, пан мій... кров мого серця, поезія життя... ти мій Ромео...

Потому вона наказувала йому цілувати себе, підставляла шию, плечі, високі й добре законсервовані перса, піднімала руки, щоб він міг цілувати під пахвами, і нервово сміялась, коли він лоскотав її своїми вусами. Вона поверталася на всі боки й дивилась на нього зеленкуватими очима в червоних повіках, а зморшки на обличчі розглажувались в неї од тих пестощів. Далі вона виймала десь з-під подушки згорнений в кільканадцятеро папір і стромляла йому в руку сквапно і таємничо.

— На! Це тобі.

По тонкому жіночому письму й по синьому чорнилі він пізнавав, що то лист од неї.

Займаючись з Людею, він потай розгортав той лист і читав. Людя що хотіла, могла робити.

Лист був насамперед довгий, на пяти-шости сторінках. Він був писаний трохи старим квітистим стилем, з алегоріями й довгими виробленими періодами. До того пахнув специфічним духом згірклої помади й носив плямисті сліди поцілунків, не алегоричних, а дійсних, витеснених на листовім папері й долучених до ніжних слів, як ілюстрація. „Коли б ти заглянув у безодню мого почуття й осяяний небес-

ним світлом кохання...“ „Я хотіла б вічно жити на твоїх грудях, оселитись там і в невимовному щасті, в божевільнім раюванні пити росу твоїх поцілунків, цілувати сліди твоїх стіп і пестити повітря, яким дихаєш“... „Ти мій володарь, мій пан, моє життя і моя смерть“...

Вона що найменше двічі на день писала до нього такі листи, стромляла йому в руку, передавала через Людю, вкладала в кишені пальто і посилала по почті. Шухляди його стола виповнені були паперами з синіми рядками й наситили хатнє повітря специфичним духом. На кожний лист вона уперто допоминалась одповіді, довгої, палкої, повної неземних почувань і лицарського духу. Вона хотіла. Він мав обов'язок виставляти перед нею оголену душу—і декорував її театральною шумихою, мучився, прів, і нічого не виходило в нього. Коли він не приносив одповіді, або приносив коротку і бліду, вона робила йому сцену, називала його нездарою, міщанським убожеством, а потому падала на груди, пестила, вкладала в кишені ще довші листи й одягалась у легку одежу, що давала доступ до її тіла. В приступах ніжности вона обслинювала папіроси, які курила без ліку, і втикала йому в уста, або виривала для себе папіросу від нього—й тоді її зеленкуваті очі в червоних повіках оточались колом променястих зморщок задоволення. Його мучило таке кохання, хоч разом з тим лоскотало пиху. Він найбільше боявся стати смішним в її очах—і ось тепер:

— Геть!...—і він пішов, як пес.

Піддубний застогнав, мов зранений. Він сам винен. Треба було щось зробити. Але що? По-

бити? Ні. Кинути в лице рукавичку? Адже він не мав її з собою. Викликати на поєдинок? Хиба він знає.

Очі його ненароком впали на вікно, і він скорчився од болю. Те вікно його боліло. Він встав з постелі і спустив штору. Потому знов ліг і накрив голову подушкою. У грудях повзла невиразна, безфоремна невдоволеність. Голова росла і порожніла. Там лиш, як літні тіні, проносились згадки, безладні, безсистемні.

Вона приходила до його в боннину кімнатку. Цілуй! І коли він занадто рішуче брався до неї, на неї нападав страх.

— Боюсь... боюсь, мій милий, я боюся...— шептала вона з жахом в очах і з складкою болю в устах—і одпихала його від себе й неспокійно озиралась по кутках.

Він не мав чого боятися й не слухав її. Тоді вона тремтіла і пищала, як муха в павутині, і ця інститутська манера в немолодій жінці дратувала його.

— Ой, ах!... милий, єдиний... боюся... он хтось іде!.. ой!..

І вона тікала од нього, лишивши в йому бажання...

Часом вона була просто жорстокою. Вона змушувала його цілими вечерами слухати музику, переважно класичну—Баха, Гайдна, Бетховена,—і після якоїсь фуґи або симфонії, одіграної з розумінням і з експресією, оберталась до нього разом з табуреткою й питала з тріумфом в очах.

— Подобається тобі?

Він говорив щось невиразне: Так... ні...— бачите...

Тоді вона міряла його злими очима.

— Осел! Ви нічого не розумієте...

Стискала губи й поверталась до нього круглою спиною.

Він сидів пригноблений і думав, що вона каже правду:

Вона була вередлива, палка, сентиментальна і стара. Своїм поводженням вона нагадувала йому старий французький роман:

— Татусю, не виганяй пана Вана!...

Він бачив голі руки й довгі ноги під білою спідничкою і той благаючий чистий погляд дитячих очей...

На що вони зробили свідком хатнього болота ту чисту душу?..

Як він ненавидів того урядовця, з його червоними плямами на виду, з його тремтячою бородою й пискливим голосом,—ненавидів за те, що він чоловік його коханки, за свою ганьбу, за свою полохливість! З якою насолодою побив би він його, згнітив своїм тілом, здушив за горло!... Та що сказала б вона?

Міщанин!... галабурдник!...

Їй треба декорум... поєдинок...

— Ну, що ж—хай буде поєдинок!

Це він говорить у-голос, сідає на ліжко й витріщає в темряву очі.

І враз уявляється йому картина поєдинку з якогось романа. Зелена полянка. Секунданти в циліндрах. Він зводить пістоль... синій димок— і пан Микола хилиться вниз, а крізь білу сорочку стікає червоний струмок.

Піддубний заплющує очі, тремтить і ховає голову в подушки...

Ні, він цього не може! .. не може!...

Він підскакує усим тілом на ліжку й не хоче думати про кров. Врешті його заспокоює думка,

що пан Микола не схотів би стрілятися з ним. Він урядовець, лояльний урядовець. Він зараз доніс би в поліцію. Це певне... це зовсім певне... А тоді ще гірше. Допити, суд, поліція—він опинився б у смішному становищу. Що ж буде?

Піддубний лежить довго, один, у темряві й думає під стук калаташки нічного сторожа.

— Ну, добре! — каже Іван і знов сідає на ліжко.—Ти зробив свинство. Вліз у сім'ю, взяв чужу жінку... Май же сміливість чесно поквитуватись. Возьми її. Забери і звий своє гніздо... На своїх десять копійок, що лишились у кишені, на своє убожество? А дитина?

Щось встає з середини у нього й конвульсійним сміхом вилітає крізь горло... Стару?.. рештки?.. Ні!..

Його думка все більше й більше нахиляється до поєдинку. Він мусить змити кров'ю свій пекучий сором.

І знов картина.

Стріляються. Щось гостре, гаряче пронизує його тіло в тому місці, де сидить образа, аж йому легше стає од того—і він труп, і він герой!

Про нього говорять, йому співчувають, за ним плачуть і пишуть йому довгі й ніжні листи—безконечні сині рядки на дорогому папері—листи, яких він ніколи не прочитає.

Свідомість його двоїться, і в той час, коли він бачить наслідки поєдинку свого—він знає, що це фантазія, дурниці, що він ні за що—от ні за що!—не підставить чола під цівку пістолета.

Мі-щанство-о!... прогучав чужий голос в його ухах.

Він присилував свою думку і далі думав про поєдинок. Він уявляв собі, що станеться з

ним, коли він буде мертвим. Насамперед не буде дихати—і він перестав дихати і лежав спокійно. Кров у жилах холодна і густа, як драглі, члени витягнені, дерев'яні і не згинаються. Як з пап'є-маше. В голові пустка, в грудях пустка... Рота не можна закрити, з горла видобути згук...

І в пристраснім імпульсі життя він видавив горлом короткий згук, помацав своє тіло й зігнув руку.

Х-ху!.. Він протестує!

Раптом він скочив на ноги. Блиснула щаслива ідея. Вона ще без форми, легка й невловима, як етер, і поки вона хвилювалась перед ним і тремтіла, мов улітаючий газ, він чув, як з самої глибини його істоти вставали пікчемність, фальш, компроміси й світили до нього зеленими очима, і вились, як гадюки, і задурювали голову важким сопухом.

Він врешті вловив ту ідею, ось вона!

Він покличе його листом на поєдинок, тільки лист той мусить пройти через Антонінині руки--і вона не допустить до крайности ні в той, ні в другий бік.

Він сливе веселий скочив на ноги!

Вікно під шторою сіріло шістьма ясними плямами, бліде зимове світло входило в хату знадвору. Починало дніти. Вночі випав сніг.

Піддубний засвітив свічку.

В якій формі написати лист? Він не знав. Десь були якісь романи, там певно можна знайти. Він почав нишпорити. Чорт! десь заподілися, ну та дарма. Він тільки знає, що підпишеться —„з повним призирством", йому прийшла до голови чудова думка:—з повним призирррством!

„Шановний добродію!"

І став. Думки опанували голову, форми виганяли їх, було трудно.

Нарешті, зачеркуючи й переписуючи, він склав листа:

„Шановний добродію, Ви вчора позволили собі тяжко образити мене. Тільки кров може змити ту образу. Прошу Вас визначити час і місце, куди я можу направити своїх секундантів. З повним призирством Іван Піддубний“.

Потому він зачеркнув „з призирством“ і написав „з поважанням“, переписав і заадресував: „Високоповажній пані Антоніні Цюпа у власні руки для пана Миколи Цюпи“.

О!

Було ще рано, пів до восьмої. Цюпи ж вставали так коло дев'ятої. Піддубний ходив по хаті і все поглядав на годинник. Час тягся поволі. Врешті він накинув барани і вийшов.

Снігу багато, тепло і соняшно. Пухкий сніг засипав землю, будинки, обвіяв лінії тинів, обліпив стовбури дерев і гіллячки. Між білою сіткою їх яскраво синіє небо, а на снігу, на золоті сонця, тремтять синяві тіні. Сонце і повітря лоскоче щоки, а зелень ялинових гілок виглядає з-під снігу так свіжо, що, здається, на дворі стоїть весна, одягнена у білі шати.

Пролетіла ворона і сіла на тину.

Як передати листа, щоб він попав у Антонінині руки? Коли б не стріти пана Миколу, що часом виходить з дому раніше.

Женуть гурт товару в різниці... ціла купа рудої шерсти, ніг, рогатих голів.

Як гарно дихається,—п'єш повітря, мов тепле молоко. Сонце засвітило зірку на сніговій гіллячці.

Лист муляє в кишені. Треба через когось послати. Принесуть їй—вона виходить. Лист? од кого?—давай сюди... Ага!.. Міниться в лиці і несе до чоловіка.

Безлюдна вулиця. Два рядки білих хат під білими дахами, межи ними сніг. Дими в'ються до неба. Москаль біжить з кошиком. Гей! Москалю! Гей!.. Підходить... витріщив очі...

— Однеси лист... Он туди, два вікна видко. Оддай до рук пані. Чуєш? десять копійок дістанеш.

І він намацав у кишені останні десять копійок.

Ходить по вулиці й чекає.

Москаль повертає, зігнувся.

— Самій пані?

— До рук.

— На...

І повертає назад, до себе.

Що то буде, що то буде? чим скінчиться?

День довгий, безконечний, трівожний. В полудне небо всміхається, капле з стріх, і вся кімната в золоті.

Ходить і думає:

Обід не йде до горла, в роті сухо, голова важка. Що то буде?

По обіді лягає в ліжко, холодний, байдужий, дерев'яний і нічого не чекає.

Якось то воно буде.

Сірі тіні блукають по хаті, вікно гасне, розпливається, вечірній морок лягає на серце. Навкруги нікого й нічого.

Стук... стук...

До кого б це?

— Можна?

Чий голос? Він тремтить і зривається з ліжка.

— Увійдіть...

Він... пан Микола. Голос хрипливий, дивиться в бік, шуби не знімає й не подає руки.

Сідає.

Іван тремтячою рукою шукає сірничків і ніяк не може витерти вогню.

— Не турбуйтеся... не треба.

Іван все шаркає сірником.

— Ви... ви...—хрипить пан Микола,—ви не гнівайтесь на мене—я був учора п'яний. Просто п'яний і більш нічого... більш нічого... Ну, а коли п'яний, ви розумієте...

Ага-а-а!.. Ну, звісно, він був п'яний, п'яний як швець... і більш нічого... більш нічого... Як це він не помітив, що той був п'яний, як стовідерна куфа з горілки, як ціла корчма баб... ха-ха!.. як це він не помітив?

— Людя скучає за вами... приходьте завтра на лекцію й не пам'ятайте того, що було між нами...

Ха-ха!.. Ах ти, п'янюго, він був п'яний як... і більш нічого... Ну, він прийде, конче прийде... ха-ха... Все сміється у нього в середині, все радіє і він має охоту здушити хрипливе горло цього добродія, хоч старається не показати ні своєї радости, ні своїх бажань...

Добре, він прийде... і більш нічого... ха-ха-ха!..

А про лист ні слова!

Свиня!..

. . . . . .

Піддубний виспався. Спав цілу ніч, як забитий. Так коло дванадцятої він взяв парасоля пана Миколи під пахву й побіг на лекцію. Знайомі почуття вчителя, що поспішає на лек-

цію, втихомирили його. Тільки коли він вступив у сіни і глянув на сходи, по яких збігав позавчора, а надто коли поставив в куток парасоля,—згадки линули на нього холодною водою і скували вільність рухів.

На дверях в хати стояла вже Людя й підскакувала на своїх довгих ногах і простягала худі рученята до пана Вана.

— Пан Ван... пан Ван...—радісно пищала вона і дивилась на нього закоханими, як у мами, очима.

Вони зараз взялись до роботи.

Все йшло, як і раніше; навіть в ту ж саму годину, як звичайно, перервано лекцію й покликано їх на обід.

І ось він пройшов ті хати, якими недавно виходив, і побачив столову, і круглий стіл, і пана Миколу, і пані Антоніну.

Пан Микола сухо стиснув йому руку, пані Антоніна виглядала втомленою, але сяла і користуючись хвилиною, втиснула йому в руку такий жмут паперу, що він не знав, куди його сховати.

Обідали мовчки, хоч намагались говорити. Пан Микола був ввічливий, услужний, занадто може. Він підсував Іванові страви і припрохував, дивлячись кудись по-за нього;

— Іжте... Їж-жте...

І те ж-ж... виходило у нього з таким притиском, наче він мав у роті ціле гніздо ос.

Іван не прийшов ще до себе, він спустив униз очі й їв, їв без кінця, без пам'яти, з такою завзятістю, з такою саможертвою, з якими його прохано.

Пані Антоніна часто губила серветку й, нагинаючись за нею, щіпала Йванові ногу.

Часом вона клала його руку собі на коліно. Людя зітхала і здіймала очі до Бога.

— Спасибі тобі, добрий Боже!.. тепер усі щасливі!..

Лютий 1902.
Чернігів.

Українська Накладня видає українські й европейські романи. Досі появилися ось які теори:

1. **СВИДНИЦЬКИЙ АНАТОЛЬ: Люборацькі,** сімейна хроніка, стор. 303, 8⁰.

Талановита повість відомого письменника-шісдесятника, ця, як каже Єфремов „напричуд гарна, яскрава картина, що показує розпад старих побутових форм на правобережній Україні підчас переступного моменту в нашому національно-громадському життю“ — являється в новому виданні, на основі колишньої повної редакції Кониського.

2. **КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА: Царівна,** повість, стор. 532, 8⁰.

Нове видання першої, дуже характеристичної для письменниці повісти (з черги друге) в підновленій редакції, з гарно написаною літературною сильветкою Кобилянської пера О. Маковея.

3. **МАЙРІНК ҐУСТАВ: Ґолем,** із німецького переклав Володимир Левицький, стор. 286, 8⁰.

Ця повість незвичайно оригінального сучасного письменника появилася перекладом на всі культурні мови світа й видержала безліч видань у Німеччині.

4. **КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ АНТІН: Рубають ліс,** повість, стор. 379, 8⁰.

Є це друге видання гарної повісти сучасного письменника: це безперечно найкращий твір А. Крушельницького — „величня поема, на славу могутному Бескидові та його дітям Гуцулам складена“ — (Єфремов II, 275).

5. **ФРАНКО ІВАН: Захар Беркут,** образ громадського життя Карпатської Руси в XIII. віці, з передмовою й під редакцією Василя Верниволі, стор. 245, 8⁰.

Це третє зряду, наново зредаґоване видання тої популярної повісти, що на ній цілими десятками літ виховувалося молоде покоління Галичини, і що після прочитання додає все нової енерґії до праці та скріпляє віру в невмірущу силу українського народу.

6. **ТОЛСТОЙ ЛЕВ: Відродження,** роман у двох томах (трьох частинах), переклав Василь Сімович, з портретом Л. Толстого, стор. 289+378, 8⁰.

Є це друге, виправлене, частями наново перекладене видання, зрівняне з московською текстовою реставрацією Б. Боднарського з 1918 р. — найкращого романа Толстого.

7. **КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА: Земля,** повість, стор. 445, 8⁰.

Друге видання найкращої повісти письменниці, тої чистої перлини в українському письменстві.

8. **ЯЦКІВ МИХАЙЛО: Танець тіней,** роман із рідного побуту, в трьох частинах, стор. 469, 8⁰.

„Це справжній літературно-мистецький твір, який зацікавлює не лишень своїм траґічним змістом і цілковито захоплює читача, але й своїми думками та порушенням питання клясової боротьби“ (Укр. Трибуна).

9. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН: Причепа,** повість, стор. 356, 8⁰.

Цей живий образок із життя правобережного духовенства, вірна картина процесу денаціоналізації української інтеліґенції Правобережжя — одна з найкращих повістей батька нашого суспільного роману, як колись Нечуя-Левицького назвав Куліш.

10. **КЕЛЄРМАН БЕРНГАРД: Тунель,** роман, з дозволу автора переклала Дора Сімовичева, під редакцією і з переднім словом Василя Верниволі, стор. 460, 8⁰.

Цей голосний роман нового німецького письменника з його пеаном для сучасної техніки — появився недавно 178 виданням і перекладений на всі европейські мови.

11. **ФРАНКО ІВАН: Перехресні стежки,** з портретом автора, з переднім словом Василя Верниволі, стор. 477, 8⁰.

Ні одна наукова студія не дасть такого вірного образу тої важкої атмосфери галицької провінції в вісімдесяті роки XIX. ст., як ця найбільша повість найбільшого галицького письменника. І ні одна наукова розвідка не кине такого виразного світла на пробуд зі сну українського селянина Галичини в ті часи, та не освітлить труднощів, серед яких доводилося працювати тоді народолюбним інтеліґентам, як саме „Перехресні стежки“, що появляються тут у новій редакції та з поясненнями.

12. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН: Хмари,** повість, з передмовою Василя Верниволі, стор. XI+477.

Хто хоче знати, чим дихала й жила нова інтеліґенція, ці народники-українофіли 60. років, то й не може не прочитати „Хмар". „І хоч" — каже Д-Дко, — „старомодня манера літературна автора не завжди прийдеться до смаку теперішньому читачеві, а проте в цілому „Хмари" являються цінним художнім твором і дуже важним культурно-історичним документом. Ми дуже вітаємо появу нового — п'ятого по черзі видання цієї повісти, випущеного „Українською Накладнею" (Укр. Слово з 3. Лютого 1922 р., Ч. 130).

13. **ФРАНКО ІВАН: Основи суспільности,** повість, із передмовою Василя Верниволі, стор. 304, 8⁰.

Є це перше окремою книжкою випущене видання незвичайно цікавої, на жаль, недокінченої повісти Івана Франка, що так вірно і правдиво змальовує в ній всевладне панування польської шляхти в Галичині, здираючи геть чисто маску з тих непрошених опікунів укр. народа, що з чванливою задиркуватістю звуть себе „основами суспільности"!

DONC JAN 27 1984

14. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, ІВАН Кайдашева сім'я,** повість, повне видання, з передмовою Василя Верниволі, з портретом Нечуя, стор. 234, 8⁰.

Колись П. Куліш, прочитавши „Кайдашеву сім'ю", з захопленням написав до Ол. Барвінського: „Ні, наша мати не вмірає!" І справді, „Кайдашева сім'я" — таки найкраща, найживіща повість Нечуя-Левицького.

15. **ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР: Записки Кирпатого Мефістофеля,** роман, стор. 320, 8⁰.

Друкована в 1917. р. в Літер. Наук. Віснику й через те мало кому відома, найкраща повість В. Винниченка, цікава змістом: повість, що вражає нас глибиною думок і незвичайною тонкістю в помітливости автора—являється оце вперше окремою книжкою.

Крім того, друкуються або готовляться до друку повісти П. Келлера (Син Агари, Зима), Кнута Гамсуна (Редактор Лінґе), Рабіндраната Тагоре (Дім і світ) і инші.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
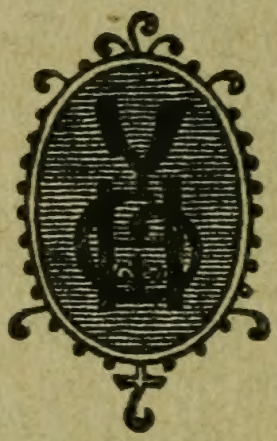
100—103. **Антонович В.**, Коротка історія Козаччини.
104. **Аверченко**, Гуморески.
105. **Барвінок Г.**, Русалка.
106—107. **Лепкий Б.**, М. Шашкевич (Літ. хар. укр. письм. II).
108—110б. **Куліш П.**, Чорна Рада, повість.
111. **Толстой Л.**, Полонений на Кавказі, правд. подія.
112—113. **Берґзон, Ан.**, Вступ до метафізики.
114. **Франс Анатоль**, Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
115—120. **Барвінський Олександер**, Спомини з мого життя, II.
121—123. **Кобилянська О.**, Земля I, повість.
124—126. **Кобилянська О.**, Земля II, повість.
127—128. **Шов Б.**, Цезар і Клєопатра, драма.
129. **М. Вовчок**, Не до пари, Два сини й инші оповід.
130—134. **Маковей О.**, Заліссє, повість.
135—139. **Кониський Ол.**, У гостях добре, дома ліпше, повість.
141—142. **Федькович Ю.**, Довбуш, траґедія.
143—144б. **Федькович Ю.**, Оповідання
145. **Гринюк Лесь**, Весняні вечері, новелі.
146. **Леся Українка**, Орґія, драматична поема.
147. **Федькович Ю.**, Так вам треба, фарс.
148. **Федькович Ю.**, Як козам роги виправляють.
149—149а. **Шевченко Т.**, Музика, повість.
150. **Кропивницький М.**, По ревізії, комедія в 1 дії.
151—151а. **Шевченко Т.**, Артист, повість.
152—153. **Карпенко-Карий**, Бурлака, драма.
154. **Бобикевич О.**, Настоящі, комедія в 1 дії.
155—156. **Шевченко Т.**, Гайдамаки, поема.
157. **Федькович Ю.**, Люба—згуба, повість.
158. **Шніцлєр, Артур**, Ляйтнант Ґустль, новеля.
159—160. **Левицький-Нечуй Ів.**, Пропащі, повість.
161. **Кобилянська Ольга**, Битва, нарис.
162. **Підмогильний В.**, В епідемічному бараці, нарис.
163. **Кобилянська Ольга**, Природа, новеля.
164—165. **Плятон**, Оборона Сократа, переклав В. Кміцикевич.
166—167. **Карпенко-Карий**, Житейське море, комедія.
168—170. **Єфремов С.**, М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм. III).
171. **Маркс Карл**, Наймана праця й капітал.
172—173. **Мирний Панас**, Лихі люде, повість.
174—176. **Дорошенко Дм.**, П. Куліш (Літ. хар. укр. письм. IV).
177—179. **Містраль Фред.**, Спогади й оповідання.
180—182. **Коцюбинський М.**, Fata morgana.
183—184. **Костомаров М.**, Дві руські народности.
185—187. **Бойко В.**, Марко Вовчок (Літ. хар. укр. письм. V).
188—189. **Ромен Роллян**, Вовки, револ. драма.
190. **Коцюбинський М.**, Лялечка, Поєдинок (оповідання).
191—192. **Коцюбинський М.**, На віру и инши оповідання.
193. **Коцюбинський М.**, П'ятизлотник, Помстився, Хо (оповідання).
194. **Коцюбинський М.**, Для загального добра, оповід.
195—196. **Коцюбинський М.**, Пе-коптьор, Посол від чорного царя, Відьма (оповідання).
197. **Коцюбинський М.**, По-людському і ціпов'яз, оповід.
198. **Коцюбинський М.**, Дорогою ціною, оповідання.